

**Opponensi vélemény TÓTH ÁGNES: *Németek Magyarországon 1950–1970* című
akadémiai doktori értekezéséről**

Tóth Ágnes komoly tudományos teljesítménnyel a háta mögött fogott hozzá disszertációjának elkészítéséhez. A magyarországi nemzetiségek és nemzetiségi politika 1945 utáni történetének nagy tudású, elismert kutatója.

Nem könnyű feladatot vállalt a disszertáns, hiszen a közös és valóságos érdekképviselő hiánya, illetve gyengesége, a német lakosság szórt elhelyezkedése, az identitás képlékenysége miatt az alkalmazható kutatási módszerek rendkívüli munkát követeltek. Az elkészült művet jelentős produktumnak tartom, kérem, hogy a bíráló megjegyzéseimet ennek szem előtt tartásával értékeljék a döntést hozók.

A munkából világosan kiderül, mennyiben volt rosszabb a német nemzetiség helyzete 1945 és 1955 között a többi nemzetiséghez és a falun élő magyarság többségéhez képest. A szerző az egyéni sorsok, a közös tragédiák bemutatásával szemlélteti azt a „sérelni pluszt”, amelyet a hazai németiség megtapasztalt. Ezzel együtt véleményem szerint a disszertáció nem tisztázza kellően az egyén és közösség viszonyát az adott időszakban. Az kiderül, hogy a hazai németiség nem alkotott politikai közösséget, de azt nem tudjuk meg, hogy az önvédelmen, a passzív ellenálláson, a rokonsági, kisközösségi összetartáson túl a magyarországi németek valóságos szociális-kulturális közösséget képeztek-e? A válaszhoz látnunk kellene, mi volt a helyzet a második világháború előtt. Nem világos, helyesebben csak az ötvenes évek általános, elsősorban nem a nemzetiségekkel szembeni elnyomás időszakában világos, hogy az egyénnel szemben alkalmazott bánásmód egyúttal a közösség egészével szembeni fellépés volt-e? A szerző elhárítja azt a feladatot, hogy megpróbálja tisztázni, hogy a magyar falu 1960 utáni gyökeres átalakulása, az integráció és az asszimiláció milyen mértékben alakította át a magyarországi németiség identitását és önképét. E nélkül viszont csak hiányos lehet a két évtized végén létrejött helyzet értékelése. A szerző maga is bizonytalan e tekintetben, amikor a csoportkohézió, illetve a migráció és az állami represszió asszimilációs együttes hatásáról szól. (528. o.)

Több más hiányosság is megnehezíti a német nemzetiség sorsának és a magyar nemzetiségi politikának az értékelését. Az egyik az, hogy elmarad a kiinduló helyzet, a világháború előtti helyzet legalább rövid jellemzése, különösen azon vonatkozásokban, amelyeket az adott időszakban a disszertáns vizsgálat tárgyává tesz. Ilyen például a politikai szimpátia, a szervezethez és beállítódás, az iskolaügy, a nyelvhasználat, a helyi autonómia.

A szerző nem foglalkozik azzal, hogy a második világháború után a nagyhatalmak miként kezelték a kisebbségi és nemzetiségi kérdést. Hozzáállásukat az határozta meg, hogy ezt a problematikát kikapcsolják az európai politikai térből, mert destabilizáló, a befolyási övezeteket szétziláló tényezőnek tekintették. Ezért járultak hozzá a nagyhatalmak, hogy minden állam belügyének tekintse a nemzetiségi kérdést és ezért nem ismerték el a kollektív kisebbségi jogokat. Elég ebből a szempontból összevetni a trianoni és a párizsi békeszerződést. Így a nemzetközi jog csak emberi jogi témaként foglalkozott a nemzetiségi-kisebbségi problematikával. (Nem mellesleg ez a helyzet lényegében máig fennáll.) Tóth csak a kollektív bűnösségre tér ki alaposabban, arról viszont fontos, nehezen vitatható megállapításokat tesz.

Vitára ad alkalmat a disszertációban található értelmezés arról, miként is értelmezte a marxista-leninista ideológia a nemzetiségi kérdést. A szerző felfogása szerint a proletár internacionalizmus, a társadalmi egyenlőség (homogenizáció) hirdetése és azon tétel, miszerint ez a kettő, tehát a szocializmus automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést egy összefüggő következtetést képez. Ebben az első két állítás vezet el a harmadikhoz. Együtt pedig mindez azt jelenti, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása az uralkodó ideológia szerint is – függetlenül attól, hogy ezt kimondta-e – az asszimiláció a mindenkorai többségi nemzethez. A marxista-leninista ideológia azonban nem minden társadalmi egyenlőtlenség megszüntetéséről, hanem az osztályegyenlőtlenségek felszámolásáról beszélt. Az internacionalizmus nem a nemzet eltűnéséről, hanem az osztályszolidaritásról szólt. Tóth nem foglalkozik részletesen Lenin ezzel kapcsolatos

elképzeléseivel, a Szovjetunióval, mint föderációval, csak azokat a kétségtelenül érvényesülő elnyomó-asszimiláló tendenciákat említi, amelyek alátámasztják az értelmezését a húszas évek után. Ehhez képest – csakhogy a vizsgált időszaknál maradjunk – ott van Jugoszlávia, a Sztálin által kezdeményezett magyar autonóm tartomány, Csehszlovákia 1968-as elmozdulása a föderatív berendezkedés felé. Sőt 1968 és 1970 között Ceaușescu is visszalépett valamelyest a beolvasztó nemzetiségi politikától. Nem beszélve arról, hogy még a legkeményebb diktatúrának is adnia kellett a látszatra, mégpedig nemcsak kifelé, hanem a nemzetiségek felé is. Túl ezen még a legvoluntaristább szovjet politikusnak is tisztában kellett lennie azzal, hogy az asszimilációt a belátható időn belül nem lehet megvalósítani. Ez azt jelenti, hogy a modernizációs stratégiáját, a kulturális forradalmat úgyis meg kellett jelenítenie, mint a nemzetiségek felemelkedésének eszközt.

Másként fogalmaznánk, ha a szerző csak annyit mondana, ígéreteivel ellentétben az államszocializmus nem oldotta meg a nemzetiségi kérdést, ezzel az előbbi megjegyzések jelentőségét csökkenthetné. Ez sem tenné azonban feleslegessé a kérdést, hogy tett-e kísérletet a nemzetiségi probléma rendezésére. A disszertáció, mint azt jelezttem, csak egy rövid periódusra, a 20-as évekre vonatkozóan ismeri el, hogy volt erre törekvés. Azonban a történeti lelküsimeret arra kényszerít, hogy feltegyünk egy másik kérdést is: sikerült-e a 20. században valahol megoldani a nemzetiségi kérdést? A válasz az, hogy ritka kivételektől eltekintve nem. A kivételekhez tartozik Finnország és Svájc. Ezekben az országokban a kisebbség a helyi autonómiák, a gazdaság segítségével valóságos politikai és kulturális közösséget alkot, ahol a többség és a többi nemzetiség is elfogadta a kulturális-nemzeti és az állampolgári identitás különbségét és kettősségét. Kisebbség nagyobb előrelépés ott történt, ahol az államalkotó többség belátta, vagy az adott nemzetközi viszonyokat érzékelve elfogadta, hogy belátható időn belül nem vezethet sikerre az erőszakos asszimiláció, ezért az integrálás a reális stratégia. (Külön kérdés annak vizsgálata, mennyire elégedett ezeken a helyeken a többség és a kisebbség a helyzettel.) Ezekkel a kérdésekkel azért fontos foglalkoznunk, mert az értékeléshez elengedhetetlen, megkerülhetetlen szempontokat kínálnak.

Magyarország már 1918 után, de különösen a német kitelepítés és az ugyancsak erőszakkal és a kollektív bűnösség jegyében végrehajtott magyar–szlovák lakosságcsere után más volt a helyzet. Itt lényegében egy homogén nemzetállam jött létre, a nemzeti kisebbségek 1949 után együtt sem tették ki a lakosság 5%-át. (Lásd a 242. és a 244–245. o. táblázatait.) Más súllyal esett latba a nemzetiségi kérdés a párizsi béke aláírásáig, illetve a német kitelepítés, a szlovákiai magyarokra nehezedő nyomás idején, a magyar–jugoszláv viszony rendezésének idején, mint utána. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban a Magyar Kommunista Párt megpróbált fellépni a nemzetiségi kérdésben. A kudarcok, a kitelepítések és a lakosságcsere után megváltozott a helyzet. Ebben az is szerepet játszott, hogy a magyarországi nemzetiségek iránt a szomszédos országok, anyanemzetek éppen a kis létszám, de még inkább a náluk élő magyarok sokkal jelentősebb tömegei miatt kevés érdeklődést mutattak. Hiszen, ha ezt teszik, akkor módot adnak a magyar kormánynak a hasonló fellépésre. Más esetet képeznek a délszlávok a Jugoszláviával egyik pillanatról a másikra végzetesen megromló viszony miatt, de rájuk nem alkalmaznám a kollektív bűnösség kategóriáját.

Ettől kezdve a magyar belpolitikában nem volt komoly súlya ennek a kérdésnek. A disszertáció bizonyítja: ez a helyzet így maradt a hatvanas évek végéig. Ezt a tételt azzal is alá tudom támasztani, hogy 1956 és 1970 közötti beszédeiben Kádár János érdemben nem szólította meg a hazai nemzetiségeket.

A kérdés azonban az, hogy a népmozgalmi adatok, a politikai megnyilvánulások hiánya vagy elszórtasága, a helyi párt- és állami apparátus sokszor szabotáló magatartása elég alapot ad ahhoz, hogy a disszertáns levonja a következtetést: az asszimiláció volt a magyar nemzetiségi politika célja az adott időszakban. (Sok helyütt teszi ezt, pl. a 64. o.) A magam részéről az előbbi fejtegetésemet folytatva inkább arról beszélnék, hogy a kommunista párt ebben a két évtizedben nem törekedett a spontán asszimiláció ellensúlyozására. Az államhatalom nem foglalkozott komolyan a modernizációs folyamatokból következő társadalmi, kulturális átrendeződés nemzetiségekre gyakorolt negatív hatásával. Ebből azonban nem következik, hogy politikai cél lett volna a beolvasztás. A szerző több helyen is ellentmond az asszimilációs tételnek, vagyis konstatálja, hogy

a felső pártvezetés hozott olyan döntéseket, amelyek kedvezni akartak az identitás megőrzésének. Az említett 1958-as határozat elemzésénél idéz, de nem fordít figyelmet az ezt a szándékot tükröző kitételekre. (413. o.) Más esetben a helyi politikai vezetés ellenállására hivatkozik. (pl. 341.o.)

Maga Tóth Ágnes sem tud ilyen, akárcsak félhivatalos állásfoglalást felmutatni, csak a burkolt tartalmat feltételezi. Az 1958-as párthatározat elemzése ebből a szempontból ellentmondásos. A szerző egyfelől arról ír, hogy a politikai hatalomnak már nem volt szüksége gesztusokra sem, majd nem tartja ilyennek azt a tényt, hogy a nemzetiségi szövetségek vezetői bekerültek a Hazafias Népfront Országos Tanácsába. (413–414. o.) A megítélés érdekében hasznos lett volna megvizsgálni, mit tettek a szövetségek vezetői a Népfront testületében, szóvá tették-e azoknak a kisebbségeknek a problémáit, amelyeket képviseltek. Talán ez az egyetlen forráscsoport, amelyet hiányolok az amúgy impozáns mértékben használt történeti és statisztikai anyagok közül.

Itt térnek át a konkrét megjegyzéseimre.

Nem tartom indokoltnak azt a bírálatot, miszerint az MDP programnyilatkozat nemzetiségekről szóló passzusa a szándék szintjén maradt. (35. o.) Egy ilyen nyilatkozatnak a szándék felmutatása a feladata, ez a műfaja. A tettenérés a gyakorlat vizsgálata, amit a disszertáció elvégez.

Túlzásnak tartom a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének céljai közé sorolni az asszimiláció gyorsítását. (59.o.) Szándék és következmény itt sem azonos, és az ötvenes és hatvanas évek sem azonosak. Ide illik a már szóvá tett modernizációs problematika. A szerző egyáltalán nem vizsgálja, hogy az életviszonyok hatvanas évektől egyértelműen érezhető javulásának, a magánélet tisztéletben tartásának lehettek-e, voltak-e pozitív hatásai a nemzetiségek életére.

A szerző bővebben elemezhetné a 246. o. táblázatát, amely azt mutatja, hogy a német nemzetiség esetében a legnagyobb az eltérés az anyanyelv és a nemzetiségi hovatartozás arányszámai között. Az eltérés a két adat között erősítheti azt a megállapítást, miszerint a német nemzetiségűek óvatosabbak voltak a többiekénél, több okuk volt az óvatosságra. Ebből következően több okuk volt az asszimilálódásra. Ez a táblázat alátámaszthatja a disszertáns álláspontját az asszimilációs politikáról.

Túl részletesnek, de nagyon szemléletesnek tartom a családdegysítésre törekvők kálváriájának, az internáló- és munkatáborok életének a bemutatását. Ide csak annyit tennék hozzá, hogy ezek a repressziós folyamatok az egész társadalmat érintették.

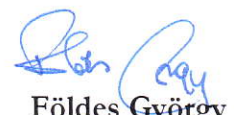
Nagyon érdekes az ENSZ-tagfelvétel ügye. A felvételt vizsgálat előzte meg, amely kiterjedt a nemzetiségek helyzetére is. A szerző dicsérete, hogy ezt észrevette. (342.o.)

Az a tény, hogy munkatervet kértek a nemzetiségi szövetségektől nem jelentheti azt, hogy alibi tevékenységet vártak el tőle. (420. o.)

Kiegyensúlyozottnak tartom a német nemzetiségi szövetség vezetője tevékenységének bemutatását és értékelését.

Felvetéseimet és bíráló megjegyzéseimet a tudományos meggyőződésemmel motiválta. Ugyanez kötelez a tudományos teljesítmény elismerésére és ösztönöz arra, hogy javasoljam: az MTA bocsássa nyilvános vitára Tóth Ágnes disszertációját.

Budapest, 2019. február 8.

Földes György
az MTA doktora